

Joanna Dziedzic

Białystok

Słowianofilstwo rosyjskie w Polsce

W latach 30-tych XIX wieku rozwinął się w Rosji i osiągnął apogeum w latach 40-tych nowy kierunek myśli – słowianofilstwo. Głównymi jego przedstawicielami byli Iwan Kiriejewski (1806–1856), Aleksey Chomiakow (1804–1860), bracia Konstanty (1817–1860) i Iwan Aksakowowie (1823–1886) oraz Jurij Samarin (1819–1876). Chociaż warto pamiętać również o takich publicystach tamtych czasów, propagujących idee słowianofilskie, jak A. I. Koszelow (1806–1883) czy W. A. Czerkasski (1824–1878). Podstawowe tezy słowianofilstwa głosiły, że najważniejsze wartości narodowe mają swoje źródło w tradycji dawnej chrześcijańskiej Rusi sprzed epoki Piotra I. Słowianofile traktowali przede wszystkim lud i wiarę prawosławną jako nośniki prawdziwych idei rosyjskiej kultury narodowej. Ze względu na to, że tezy te były nośne, spuścizna słowianofilów obejmuje prace z zakresu historiozofii, myśli politycznej, społecznej i teologicznej, a także literatury pięknej.

Kierunek słowianofilski rozwijał się w Rosji w nierozzerwalnym związku z opozycyjną grupą okcydentalistów. Ruch „zapadników” doczekał się szeregu opracowań i z biegiem czasu zaczął dominować w kulturze i polityce rosyjskiej. W związku z tym słowianofilstwo zostało odsunięte na dalszy plan i zwykle przedstawiane było jako ruch konserwatywny, niepostępowy i zachowawczy. Okazało się jednak, że po wielu latach myśl ta jest wciąż żywa, przeto warto jej przyjrzeć się znów, z dzisiejszej perspektywy, zaczynając od opisu stanu badań w Polsce.

Jeśli więc chodzi o recepcję rosyjskiej myśli słowianofilskiej w Polsce, to należy stwierdzić, że zainteresowanie nią na dobre pojawia się już pod

koniec XIX wieku. Pierwsze opracowanie, *Mesjaniści i słowianofile* (1888), wyszło spod pióra Mariana Zdziechowskiego. Spośród jego prac na ten temat należałoby wymienić i późniejsze, takie, jak: *Europa, Rosja, Azja* (1923) oraz *Problem religijny w Rosji* (1933)¹. W swoich rozprawach Zdziechowski próbuje zgłębić kształtowanie się mentalności różnych narodów słowiańskich, powiązać je z praktyką polityczną. Zaś w umysłowym życiu Rosji interesuje go, jak się wydaje, przede wszystkim Chomiakow i jego pojęcie „euroazjatyizmu”, powiązanie myśli politycznej z myślą teologiczną słowianofilów. Niestety, Zdziechowski rzadko dotyka spuścizny literackiej, najczęściej wtedy, gdy liryka jest nośnikiem słowianofilskiej idei. Jego wypowiedzi o utworach słowianofilów są, można rzec, rozproszone i stanowią jakby nieodzwonną ilustrację ich poglądów politycznych.

W tym samym okresie pojawiają się także opracowania Bogumiła Jasinowskiego. Podobnie jak Zdziechowski, interesował się on psychologią narodów i „eurazjatyzmem”, głosił koncepcję opozycji kręgów kulturowych „Wschodu” i „Zachodu”². Według tego badacza, słowianofilska krytyka „dekadencego” Zachodu była jednym z czynników, który w przyszłości pomógł rozwinąć się na glebie rosyjskiej bolszewizmowi.

W 1938 roku pojawiło się studium ks. Marcina Wojciechowskiego *Nieomyślność Kościoła Chrystusowego według A. Chomiakowa i jego zwolenników*³. Autor, opierając się przede wszystkim na pracy Chomiakowa *Церковь одна*, przedstawia główne zagadnienia myśli teologicznej Chomiakowa – eklezjologię i zagadnienie nieomyślności Kościoła Prawosławnego. Analizuje strukturę władz cerkiewnych, omawia zasadę soborowości, w której ma swoje źródło nieomyślność Kościoła Prawosławnego. Omawia wpływ Chomiakowa na rozwój teologii rosyjskiej i takich jej przedstawicieli jak między innymi – A. Lebiediew (1845–1908), J. Akwikonow (1862–1911), S. Bułgakow (1871–1944). A jednak autor *Nieomyślności Kościoła...* w zasadzie nie zajmuje się interpretacją myśli teologicznej Chomiakowa, jedynie analizuje jej poszczególne aspekty – volen nolens popularyzując idee słowianofilskie w postaci rozproszonej.

„Walka” między słowianofilami i okcydentalistami, która miała zasadnicze reperkusje w życiu politycznym, społecznym i duchowym Rosji XIX wie-

¹ Marian Zdziechowski, *Europa, Rosja, Azja. Szkice polityczno-literackie*, Wilno 1923; Marian Zdziechowski, *Wybór pism*, Kraków 1993.

² Marek Kornat, *Bogumił Jasinowski (1883–1969) i jego interpretacja bolszewizmu*, [w:] <http://www.omp.org.pl/kornat.htm>.

³ Ks. Marcin Wojciechowski, *Nieomyślność Kościoła Chrystusowego według A. Chomiakowa i jego zwolenników*, Lublin 1938.

ku i znalazła gorliwych naśladowców w XX wieku, nie mogła rzecz jasna nie być dostrzegana przez Polaków także w następnych burzliwych okresach naszej historii.

Początkowo widoczne jedynie w rozważaniach akademickich, zainteresowanie doktryną słowianofilską w Polsce nabrało widocznego ożywienia w latach 70-tych XX wieku. Wydaje się, że przyczynę tego pogłębionego zainteresowania należy upatrywać w narastającym ideologicznym sporze na temat idei socjalizmu (vel komunizmu), która się „zestarzała”, i przed badaczami stało zadanie nowej, wnikliwej interpretacji słowianofilskiej myśli rosyjskiej jako zapewne części składowej tej idei. Od tej chwili do dnia dzisiejszego pojawiło się w Polsce kilka znaczących opracowań książkowych i szereg wnikliwych artykułów na ten temat.

Najbardziej interesujące prace wyszły spod pióra filozofa Andrzeja Walickiego. Do najważniejszych (jeśli chodzi o zagadnienie słowianofilstwa) jego opracowań należą niewątpliwie *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, która ukazała się w 1964 roku, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu* z 1973 roku i wreszcie najnowsze, fundamentalne studium o ogromnym ładunku poznawczym i interpretacyjnym pod tytułem *Rosja, katolicyzm i sprawa Polska* z 2002 roku. Andrzej Walicki faktycznie jako jedyny z polskich uczonych dogłębnie i skrupulatnie omawia poglądy głównych przedstawicieli słowianofilstwa – Iwana Kiriejewskiego, Aleksego Chomiakowa i Konstantego Aksakowa. Badacz w swoich pracach przedstawia szerokie tło historyczne i społeczne, na którym rozwija się doktryna słowianofilska, zarysowuje narodziny i ewolucję słowianofilstwa. Ukazuje myśli przedśłowianofilskie w Rosji – konserwatyzm romantyczny, koncepcję „Starej” i „Nowej” Rosji, omawia wpływ Piotra Czaadajewa na powstanie słowianofilstwa. Wreszcie opisuje dezintegrację tego nurtu i jego przemianę w panslawizm. Andrzej Walicki sądzi, że tym, co łączy słowianofilów jest wszakże nie ideologia, jak to dotychczas przedstawiano, lecz światopogląd, którego on rozumie jako „całościową wizję świata – strukturę sensowną, system wartości poznawczych, etycznych i estetycznych”⁴. Badacz traktuje dorobek wypracowany przez słowianofilów nie jako teorię filozoficzną, ani jako „światopogląd potoczny”, ale rzeczywistą świadomość grup społecznych. Niezwykle interesujące są także rozważania Walickiego dotyczące „соборности сознания”.

⁴ Andrzej Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 1964, s. 8.

Przypomnijmy, że uczony ten w swoich pierwszych pracach określał słowianofilstwo rosyjskie jako konserwatywną utopię, ale nie w sensie skostniałej, niepostępowej i niemożliwej do wprowadzenia idei. Walicki konkludował:

Konserwatyzm słowianofilów nie polegał jednak na zadowoleniu z istniejącej rzeczywistości rosyjskiej i niechęci do jakichkolwiek zmian; był on tęsknotą do utraconego ideału. W tym sensie można powiedzieć, że słowianofilska filozofia społeczna była w istocie konserwatywną utopią. U t o p i ą, ponieważ była to całościowa, uszczegółowiona wizja ideału społecznego, ostro przeciwstawiana rzeczywistości istniejącej, k o n s e r w a t y w n ą, a nawet reakcyjną, ponieważ był to ideał retrospektywny, umiejscowiony w przeszłości⁵.

W najnowszej pracy *Rosja, katolicyzm i sprawa polska* Andrzej Walicki ideę słowianofilstwa ukazuje z innej jeszcze perspektywy – jako antykatolicką ideologię narodową. Twierdzi, że powstała ona na zasadzie opozycji prawosławia wobec katolicyzmu.

Mimo że słowianofilstwo bazowało na kulturze rosyjskiej i wierze prawosławnej, badacz traktuje je nie jako zjawisko specyficzne dla XIX-wiecznej Rosji, odrębne od przemian zachodzących w Europie Zachodniej tego okresu:

Z perspektywy historycznej widać jednak, że w istocie rzeczy ideologia słowianofilska była jedynie odgałęzieniem ogólnoeuropejskiego konserwatywnego romantyzmu. Szczególnie wiele uderzających zbieżności łączyło ją z poglądami romantyków niemieckich: Fryderyka Jacobiego (koncepcja „wierzącego rozumu”), Schellinga (krytyka heglizmu), Möllera (eklezjologia), Adama Müllera (zgubny wpływ cywilizacji rzymskiej na dzieje chrześcijańskiej Europy), Fryderyka Schlegela (racjonalizm jako przyczyna dezintegracji osobowości), zwłaszcza zaś Franciszka Baadera, który podobnie jak słowianofile, pokładał szczególne nadzieje w prawosławnej Rosji i uzasadniał je argumentami żywo przypominającymi historiozofię Iwana Kiriejewskiego⁶.

Przyczyną owej zbieżności myśli słowianofilskiej z ideami niemieckich uczonych był, według Walickiego, nie wpływ, a podobieństwo sytuacji społecznej obu krajów.

Warto również podkreślić, że Walicki wyodrębnia w rosyjskiej myśli słowianofilskiej także aspekty „presocjologiczne”. Ukazuje jej podobieństwo do koncepcji F. Tönniesa w pojawiających się antytezach Rosji i Europy, ludu i „towarzystwa”, cywilizacji chrześcijańskiej i cywilizacji racjonalistycznej.

⁵ Andrzej Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 163.

⁶ Tamże, s. 162.

Badacz podkreśla istotne znaczenie rosyjskich myślicieli słowianofilskich dla rozwoju duchowego Rosji. Twierdzi, że nie byli oni jedynie „tłem” okcydentalizmu. Píše:

Mimo konserwatyizmu i retrospektywnego charakteru swych ideałów społecznych, słowianofile byli naprawdę twórczymi uczestnikami sporów ideowych lat czterdziestych, wnieśli do nich idee nowe, intelektualnie zapładniające, o czym świadczy chociażby ich wpływ na „rosyjski socjalizm” Hercena oraz ich recepcję w twórczości Dostojewskiego i Sołowjowa⁷.

Wielce wnikliwych, erudycyjnych prac Andrzeja Walickiego nie może ominąć rzecz jasna ten, kto dziś zajmuje się tematem słowianofilstwa. Obecnie wyznaczają one w polskich badaniach dalszy kierunek myślenia o tej doktrynie i stanowią wdzięczne pole badawcze także dla religioznawców, socjologów i filologów.

Należy sądzić, że także wkład Walickiego w polskie rozważania nad słowianofilstwem zainicjował do badań nad tym tematem przedstawiciela młodszego pokolenia – Janusza Dobieszewskiego, również filozofa specjalizującego się w rosyjskiej filozofii historii⁸. Badacz ten wiele miejsca poświęca studiom nad pojęciami „narodu” i „państwa”, które w myśli słowianofilskiej są według niego sprzeczne. Interesującym zagadnieniem poruszonym przez niego jest „zewnętrzność fenomenologiczna”, którą rozumie jako „otoczenie historyczne, narodowe, kulturowe, cywilizacyjne jakiegś „jednostki” badawczej życia społeczno-historycznego⁹. Sądzi on, że myśl słowianofilska, pozornie nakierowana przede wszystkim na „wewnętrzność” Rosji, jako element rzeczywistości duchowej i społecznej, jest „podporą”

⁷ Tamże, s. 166–167.

⁸ Janusz Dobieszewski, *Wątki nietzscheańskie w myśli rosyjskiej i radzieckiej*, [w:] „Colloquia Communia”, N. 3–6, 1985 (ss. 77–97). *Przeciwieństwo między Rosją a Europą jako teoria*, [w:] „Studia Filozoficzne”, N. 8, 1986 (ss. 21–39). Iwan Kiriejewski. *Kształtowanie się myśli słowianofilskiej*, [w:] „Studia Filozoficzne”, N. 10, 1987 (ss. 11–44). *Kwestia narodowa w klasycznym słowianofilstwie*, [w:] *Idea narodu i państwa w kulturze narodów słowiańskich*, red. T. Chrobak, Z. Stachowski, Warszawa 1997 (ss. 63–77). *Chrześcijaństwo w filozofii historii Aleksieja Chomiakowa*, [w:] „Musica Antiqua Europae Orientalis XII. Acta Slavica”, Bydgoszcz 2000 (s. 77–86). *Słowianofilstwo Konstantina Aksakowa*, [w:] *Rosja XIX i XX wieku. Studia i szkice*, red. J. Sobczak, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Olsztyn 1998 (ss. 35–57). *Klasyczna wersja sporu między słowianofilstwem a okcydentalizmem*, [w:] *Wokół słowianofilstwa. Almanach myśli rosyjskiej*, red. J. Dobieszewski, Wydział Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1998 (ss. 9–28).

⁹ Janusz Dobieszewski, „Zewnętrzność” w rosyjskiej filozofii historii, [w:] *Wokół słowianofilstwa. Almanach myśli rosyjskiej*, red. J. Dobieszewski, Wydział Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1998, s. 42.

zrywów okcydentalistycznych, „w których Rosja przekracza swoją zamkniętość, swój egoizm narodowy, swoje zacofanie cywilizacyjno-kulturowe, a także opiera się wyrodnieniu zrywów okcydentalistycznych w carskie samowładztwo”¹⁰.

W ostatnim czasie ukazał się tom z serii *Almanach myśli rosyjskiej. Wokół słowianofilstwa* (1998). Jego redaktorem jest Janusz Dobieszewski. Wspomniany tom zawiera trzy artykuły krytyczne (dwa autorstwa Dobieszewskiego *Klasyczna wersja sporu między słowianofilstwem a okcydentalizmem*, „Zewnętrzność” w rosyjskiej filozofii historii i jeden Agnieszki Obecnej *Dwa głosy o wolności: Alexis de Tocqueville i Konstantin Aksakow*), w których myśl słowianofilską jest rozważana w szerokim kontekście myśli europejskiej. Almanach zawiera również przekłady wybranych prac Piotra Czaadajewa, Iwana Kirejewskiego, Włodzimierza Sołowjowa, Aleksieja Chomiakowa i Konstantego Aksakowa.

Recepcja doktryny słowianofilów rosyjskich w aspekcie filozoficzno-społecznym i religijnym wśród polskich badaczy jest o wiele szersza, niż zainteresowanie ich twórczością literacką. O ile powyższa myśl słowianofilów doczekała się dość szerokiego opracowania, o tyle analiza spuścizny literackiej na tle tych badań jest wciąż na etapie wstępnych rozważań i studiów. Bardzo możliwe dlatego, że słowianofile nie tworzyli jednorodnej grupy literackiej. Częściej ich liryka wiązana jest ze szkołą lubomudrów, z tak zwaną „poezją myśli”, a dzieła o ładunku słowianofilskim są traktowane przez badaczy jako wyraz ich myśli społecznej.

W badaniach filologicznych nad twórczością słowianofilów najważniejsze miejsce, jak nam się wydaje, zajmują prace Adama Bezwińskiego. Problem słowianofilstwa pojawia się w jego studiach w związku z zainteresowaniem rosyjską literaturą i filozofią pierwszej połowy XIX wieku. W 1976 pojawiła się monografia *Twórczość poetycka Aleksego Chomiakowa*¹¹. Studium to, jak zauważa zresztą sam autor, było pierwszą próbą całościowego ujęcia twórczości rosyjskiego myśliciela. W tym samym roku ukazał się też artykuł *Utwory dramatyczne Aleksego Chomiakowa*¹². Temat słowianofilstwa pojawia się również w kolejnych pracach Adama Bezwińskiego: *Idealiści moskiewscy. Z dziejów romantycznej myśli i literatury rosyjskiej* z 1983 roku, a także monografii *Iwan Kiriejewski – krytyk i myśliciel (Korzenie rosyjskiego nacjonalizmu)*, powstałej w 1993 roku.

¹⁰ Tamże, s. 53.

¹¹ Adam Bezwiński, *Twórczość poetycka Aleksego Chomiakowa*, Ossolineum 1976.

¹² Adam Bezwiński, *Utwory dramatyczne Aleksego Chomiakowa*, [w:] „Slavia Orientalis”, 1976, nr 2, s. 165–181.

Źródeł powstania słowianofilstwa uczony dopatruje się w idealistycznej filozofii niemieckiej i myśli filozoficznej Schellinga, a także w literackich poszukiwaniach lubomudrów. Analizując poezję Stiepana Szewyriowa i Aleksego Chomiakowa, Bezwiński dochodzi do wniosku, że elementy zapowiadające powstanie słowianofilstwa można dostrzec w ich twórczości jeszcze przed pojawieniem się owej doktryny. Wśród tych elementów wymienia klasycznie słowianofilskie przeciwstawienie Rosja – Europa, myśl o upadku moralnym państw zachodnich i tezę o zbawczej misji państwa rosyjskiego. Jak zauważa sam badacz, tym co wyróżnia słowianofilstwo pośród innych poszukiwań filozoficznych epoki jest „rodzimość” doktryny, jej głębokie zakorzenienie w kulturze i tradycji rosyjskiej.

W pracach poświęconych Aleksemu Chomiakowowi badacz wyodrębnia w twórczości rosyjskiego poety okres słowianofilski. Bezwiński stwierdza, że liryki powstałe w tym okresie często mają charakter propagandowy, a ich tematyka jest zawężona do kilku problemów, pokrywających się z głównymi założeniami koncepcji słowianofilskiej. Wśród tych tematów badacz wymienia wspomnianą już wcześniej opozycję Rosja – Zachód, zainteresowanie historią, stosunki pomiędzy Rosją i innymi narodami słowiańskimi. Bezwiński zwraca także uwagę na te utwory, w których poeta mówi o nieprawidłowościach istniejących w rzeczywistości rosyjskiej. Także w twórczości dramatycznej Chomiakowa badacz zauważa obecność elementów słowianofilskich – w tragedii *Dymitr Samozwaniec* u podstaw głównego konfliktu tragedii znajdowała się słowianofilska myśl o rozejściu się władzy państwowej z poglądami i kierunkiem rozwoju narodu rosyjskiego.

Monografia Adama Bezwińskiego *Iwan Kiriejewski – krytyk i myśliciel (Korzenie rosyjskiego nacjonalizmu)* omawia biografię tego rosyjskiego myśliciela, jego działalność jako krytyka, publicysty i filozofa¹³. Jeśli chodzi jednak o problem słowianofilstwa, to, jak się wydaje, badacz nie wychodzi poza krąg problemów wytyczony przez Walickiego. Podobnie jak on we wcześniejszych książkach stwierdza, że poglądy Kiriejewskiego ukształtowały się niejako w opozycji do kultury, myśli i religii Zachodu.

Prace Adama Bezwińskiego to właściwie cały dotychczasowy dorobek polskiej filologii w badaniach nad spuścizną literacką rosyjskich słowianofilów. Ponieważ jednak uczony powraca do zainteresowania myślą filozoficzną słowianofilów, zmusza to do stwierdzenia, że być może myśl ta była dla niego ciekawsza i bardziej interesująca niż ich cały dorobek literacki.

¹³ Adam Bezwiński, *Iwan Kiriejewski – krytyk i myśliciel (Korzenie rosyjskiego nacjonalizmu)*, Toruń 1993.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается рецепция славянофильства в Польше. Отмечается, что первые исследования этого явления относятся к концу XIX века. Однако наибольший интерес представляют работы Анджея Валицкого и Адама Безвиньского, опубликованные в 70-х годах XX в. и посвященные рассмотрению доктрины, взглядов представителей русского славянофильства Алексея Хомякова, Ивана Киреевского и Юрия Самарина.